

De Kalendergeschiede: het kortverhaal van het volk.

Wim Michiel

JOHANN PETER HEBEL

'Het kortverhaal van het volk' – bestaat zo iets? Lang geleden kende de 'Kalendergeschiede' of het 'kalenderverhaal' in Duitsland een grote populariteit bij verschillende lagen van de bevolking. Tegenwoordig wordt de Kalendergeschiede als een in de vergetelheid geraakt en deels achterhaald subgenre van het kortverhaal beschouwd. Ooit echter had het in de Duitstalige wereld – meer dan in onze contreien – het potentieel om de kloof tussen elitaire cultuur en massacultuur te dichten.

'Die Sprache ins Einfache steigern'

Vanaf het begin van de zestiende eeuw werden er in het Duitse taalgebied jaarkalenders gepubliceerd. Een kalender was een vorm van gebruiksletteratuur die zijn nauwelijks geschoolde lezers een praktische leidraad bood om het jaar door te komen. Een kalender diende als tijdwijzer waarin naast de onvermijdelijke naamdagen van heiligen, vakantiedagen, gezondheidstips en recepten bijvoorbeeld ook de constellaties van de planeten waren opgenomen. Op basis daarvan konden niet alleen astrologische voorspellingen worden gedaan in verband met het weer, het zaaien en oogsten van planten en gewassen, maar gaf het ook het meest geschikte moment aan om te purgeren, aderlaten of kinderen te zogen. Behalve de Bijbel en andere religieuze literatuur groeiden kalenders uit tot de meest 'gelezen' teksten van de zestiende en zeventiende eeuw. Of althans van dat deel van de bevolking dat kon lezen en schrijven – de meerderheid was immers nog steeds analfabeet.

Vanaf 1570 werden in kalenders korte stichtende verhalen geïntegreerd. De bekendste zeventiende-eeuwse auteur van dit soort teksten was Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen die in de Duitse literatuur vooral bekend is als schrijver van de schelmenroman *Der abenteuerliche Simplicissimus* (1668/1669). Terwijl in de zestiende en zeventiende eeuw nog 'echte' en fictieve geleerden (astronomen, astrologen, fysici ...) voor de correcte berekening van astronomische data verantwoordelijk waren, verdween dit auteurschap in de loop van de achttiende eeuw langzaam maar zeker achter de op het titelblad vermelde of afgebeelde figuur van de *Kalendermann*. De kalendermaker was niet langer een individuele geleerde, maar een compiler die onder de naam van *Hinkender Bote*, *Kluger Feldmann* of *Rheinischer Hausfreund* het beschikbare materiaal jaarlijks ordende en met korte verhalen opsmukte. Tegelijkertijd werden astrologische duidingen in de eeuw van de Verlichting minder belangrijk en nam het belang van de eigenlijke Kalendergeschieden toe. Voor verlichte volkspedagogen waren deze teksten het middel

De onschatbare Hebel

par excellence om lezers burgerlijke deugden als orde, vlijt en spaarzaamheid bij te brengen.

De meeste van deze tot diep in de twintigste eeuw geschreven kalenderverhalen zijn van een ondraaglijke schoolmeesterachtigheid en zijn het, op enkele uitzonderingen na, niet waard om opnieuw te worden uitgegeven. Hoewel er geen eenduidigheid bestaat over de kenmerken van de Kalendergeschiede, wordt haar didactische, moraliserende karakter vaak als belangrijkste eigenschap aangevoerd. Aanvankelijk was deze moraal eerder religieus en/of burgerlijk; op het einde van de negentiende eeuw werd de Kalendergeschiede ook door politiek links gerecupereerd en werden socialistische waarden er ook via deze weg ingedramd. Verder wordt er vaak verwezen naar de dialogische aard. Vooral de kalenderman is in dit opzicht interessant: hij treedt als het ware uit het verhaal en voert een dialoog met de lezer – in de hoop uiteraard om deze laatste in de juiste richting te duwen.

Kalenderverhalen zijn – rekening houdend met hun lezers – eenvoudig, verstaanbaar en onderhoudend. Vaak eindigen ze met een pointe. Omdat ze onderdeel uitmaakten van een kalender, zijn ze over het algemeen kort. Qua tekstsoort leunt het kalenderverhaal sterk aan bij de anekdote, de sage, de legende, de grap of het kortverhaal. Minder eensgezindheid bestaat er over het 'histori(ograf)sche' aspect van het kalenderverhaal. De kalender als medium, om expert Jan Knopf te citeren, 'telt en ordent tijd' – waardoor de link met een historische inhoud als vanzelf wordt gelegd. Tenslotte wordt het kalenderverhaal geassocieerd met wat in het Duits het *Volkstümliche* (het 'volkse') wordt genoemd. En hier wordt het – zeker binnen een Duitse context – interessant, want geen ander kenmerk is zo ideologisch beladen als dit laatste. 'Die Sprache ins Einfache steigern', zo omschreef Heidegger het proza van Hebel. Hermann Pongs definieerde de Kalendergeschiede als 'het kortverhaal van het volk'. Zowel Heidegger als Pongs hebben in de jaren dertig en veertig hun sympathie voor het nazi-regime nooit onder stoelen of banken gestoken.

Het belangrijkste kenmerk van de Kalendergeschiede werd nog niet vernoemd: haar verband met het kalendermedium zelf. Tot begin negentiende eeuw maakte de Kalendergeschiede onlosmakelijk deel uit van de kalender. Dit uitte zich onder meer op inhoudelijk vlak, waarbij de verhalen vaak op de een of andere manier gelieerd waren aan het thema 'tijd'. Ook wanneer vanaf ongeveer 1800 kalenderverhalen voor het eerst los van hun medium in boekvorm werden gepubliceerd, blijft deze verbondenheid met het oorspronkelijk medium overeind. Volgens Jan Knopf bepaalt dit de eigenheid van de Kalendergeschiede waardoor ze zich onderscheidt van bijvoorbeeld het kortverhaal. Het kalenderverhaal, aldus Knopf, is een 'verhaal van historiografische aard dat het medium van de kalender impliciet spiegelt of expliciet tematiseert'. Zo maakt – omgekeerd – de opname van een ultrakort verhaal van Kafka of Robert Walser in een hedendaagse (scheur)kalender, de tekst nog niet automatisch tot een Kalendergeschiede. Hoe het ook zij: het is pas wanneer de Kalendergeschiede zich begin negentiende eeuw losmaakt van haar medium, dat ze echt interessant wordt en zich als volwaardig literair genre manifesteert. Dé belangrijkste naam in dit verband is Johann Peter Hebel (1760-1826). Zijn *Schatzkästlein des rheinischen Hausfreundes* (1811) is zonder meer het absolute hoogtepunt van het genre. Tegelijkertijd luidt het ook de neergang van het genre in. Na Hebel zou het kalenderverhaal niet meer hetzelfde niveau halen.

Hebel werd in 1760 in het Zwitserse Basel geboren en groeide op in Baden, het uiterste zuidwesten van het huidige Duitsland. Later kwam hij als theoloog en pedagoog in Karlsruhe terecht waar hij tot de redactie van de toen zieltogende almanak *Der Rheinländische Hausfreund* toetrad. Al spoedig zou hij de kalender op zijn eentje samenstellen en alle verhalen zelf schrijven. In 1803 had Hebel zijn literaire debuut gemaakt met *Alemanische Gedichte*, geschreven in het gelijknamige Hoogduitse dialect. Met zijn *Alemanische Gedichte* wilde Hebel het 'volk' bereiken; zijn missie bestond erin om de idealen van de Verlichting op een voor iedereen toegankelijke manier over te brengen. 'Het Ware, Goede en Schone met eenvoudige en vertrouwde middelen doorgeven', zo schrijft Hebel in het voorwoord van zijn gedichtenbundel.

De *Aufklärungsideale* op een bevattelijke manier aan *das Volk* overleveren: er zijn er wel meer geweest die zich dergelijke doelstellingen oplegden. Maar bij onze protestantse theoloog en vrijgezel lukt het wonderwel, en dan in de eerste plaats in zijn Kalendergeschieden. Hebel focust daarbij, om opnieuw Jan Knopf aan te

Hoewel verhalen als *Een onverhoopt Weerzien geregeld worden opgenomen in bloemlezingen allerhande en ook in het Duitstalige onderwijs worden gelezen, is Hebel nog altijd te weinig bekend.*

halen, op de 'ervaring van de onmiddellijke realiteit'. En deze realiteit is o.a.: de natuur, met wiens grillen de boeren dagelijks te maken hadden; de oorlog, die de 'kleine man' aan den lijve ondervond; of de door de politiek van bovenaf opgelegde maatregelen, die voor velen ondoorzichtig en onbegrijpelijk waren. Deze realiteitservaringen vormen de fundamenteën van Hebels kalenderverhalen. *Geschichten zur Geschichte*, waarin de kleine man even prominent aanwezig is als de grote mannen en vrouwen uit de geschiedenis die de vele teksten van zijn tijdgenoten bevolken. Tegelijkertijd overstijgen zijn verhalen het provincialisme dat de doorsnee kalenderverhalen van andere auteurs zo kneuterig maakt en die – letterlijk – braafjes binnen de grenzen van de eigen *Heimat* blijven. Hebels teksten doen zowaar kosmopolitisch aan: hij leidt zijn lezers van Rusland en Turkije via Frankrijk naar Engeland. Geen geringe verdienste overigens voor iemand die zelf waarschijnlijk nooit de Alpen in het zuiden, de Main in het noorden, laat staan Parijs in het westen of Wenen in het oosten heeft bereikt.

Bovendien toont Hebel zich een uitmuntende stilist, die op een zeer geraffineerde manier met het dialect van zijn streek omgaat, narratologisch durft te experimenteren en met de moraliserende toon van het genre speelt. Zoals in *Der Wasserträger*: 'De huisvriend denkt iets daarbij; maar hij zegt niets.' In *Vereitelte Rachsucht* legt hij dan weer de fictionaliteit van de tekst zelf bloot: 'De huisvriend maakt zich bijlange na niet zo'n zorgen als de geïnteresseerde lezer, want zonder zijn wil kan de dienaar niet sterven.' En telkens is er die subtiele bezinning op de mediale afkomst van het kalenderverhaal, zoals in *Unverhofftes Wiedersehen*, Hebels beroemdste kalenderverhaal. In *Een onverhoopt weerzien* vertelt hij het verhaal van een dode mijnwerker die vijftig jaar na een mijnramp in tamelijk ongeschonden toestand wordt opgegraven in het Zweedse Falun. Aangezien al zijn verwanten overleden zijn, herkent niemand hem. Behalve zijn stokoude bruid van weleer, die zielsgelukkig is haar bruidegom na zo'n lange tijd opnieuw te mogen zien. Voor de begrafenis trekt ze haar

zondagse kleren aan, als was het haar trouwdag. *Een onverhoopt weerzien* eindigt als volgt: 'Rust nu maar zacht, nog een dag of een week, in het koele huwelijksbed, en word niet ongeduldig. Ik heb nog een weinig te doen, en kom dan gauw naar je toe, en gauw zal de nieuwe dag aanbreken. Wat de aarde eenmaal heeft teruggegeven, zal ze de tweede maal ook niet achterhouden', zei ze, en liep weg, met nog een laatste blik achterom.' (vertaling: Anneke Brassinga). Hebels kortverhaal, dat zijn *Schatzkästlein* niet toevallig afsluit, wordt op die manier niet alleen het verhaal van een wonderbaarlijk weerzien, maar ook een spitsvondige meditatie over de lineaire, onomkeerbare tijd en haar tegengestelde: de cyclische tijd.

Hoewel verhalen als *Een onverhoopt Weerzien* geregeld worden opgenomen in bloemlezingen allerhande en ook in het Duitstalige onderwijs worden gelezen, is Hebel nog altijd te weinig bekend. Nochtans kan Hebel buigen op een indrukwekkende schare bewonderaars. Goethe had het in zijn autobiografie *Dichtung und Wahrheit* met een woordspeling over de 'unschätzbare Hebel'. Via Max Brod weten we dat Hebels *Schatzkästlein* tot de lievelingsboeken van Franz Kafka behoorde. Andere bewonderaars waren Walter Benjamin, Heimito von Doderer, Gottfried Keller, Elias Canetti en W.G. Sebald.

De wijsheid van het volk

Bertolt Brecht (1898–1956) had aanvankelijk niet echt een hoge pet op van Hebel die hij als een 'burgermannetje' afserveerde. Zo wou hij in de jaren twintig van de vorige eeuw een dichtbundel uitbrengen met de veelzeggende titel: *Des Knaben Plunderhorn oder Schmatzkästlein des schweinishen Hausfreunds*. Zijn houding tegenover Hebel veranderde echter met zijn *Kalendergeschichten* (1949), nog altijd Brechts best verkopende boek.

Om te begrijpen hoe een marxistisch auteur als Brecht ertoe kwam om vier jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog een boekje uit te geven onder de naam *Kalendergeschichten*, zijn een paar dingen belangrijk om te weten. Zo was Brecht zeer bijbelvast. Toen een Berlijns tijdschrift hem midden jaren twintig naar zijn lievelingslektuur vroeg, klonk zijn antwoord laconiek: 'Ihr werdet lachen: die Bibel'. En dit laatste was niet ironisch bedoeld. Als zoon van protestantse inwijkelingen (zijn vader kwam overigens uit Baden) in het overwegend katholieke Beieren was hij niet alleen belezen in de heilige schrift, hij was ook goed bekend met de eeuwenoude kalendertraditie in Zuidwest-Duitsland. Daarnaast was Brecht een meester in 'labelling'. Als een marketeer *avant la lettre* kon hij als geen ander dingen (her)benoemen. Zo bestaat

BERTOLT BRECHT

Kalendergeschichten uit acht kortverhalen, acht gedichten en 39 Herr Keuner-verhalen waarvan een groot deel al vóór 1949 geschreven én gepubliceerd werd. Brecht hechtte ook altijd veel belang aan het ordenen van zijn teksten. In *Kalendergeschichten* wisselen de kortverhalen en gedichten elkaar altemerend af, gevolgd door de filosofische, parabelachtige Herr Keuner-teksten; waarbij Herr Keuner – de naam verwijst volgens Walter Benjamin zowel naar het Duitse *Keiner* (niemand) als het Griekse *Koiné* (omgangstaal) – een soort marxistische 'Elcerlyc' is. Heiner Müller omschreef hem ooit als een *Kleinbürger im Mao-Look* en als *die Rechenmaschine der Revolution*. Binnen de context van het kalenderverhaal doet Herr Keuner tot op zekere hoogte denken aan Hebels kalenderman.

Brechts *Kalendergeschichten* eindigt niet toevallig met 'Das Wiedersehen'. Je kan hierin een verwijzing naar Hebels *Unverhofftes Wiedersehen* zien. De parabel gaat als volgt: 'Een man, die Herr K. lange tijd niet had gezien, begroette hem met de woorden: 'U bent helemaal niet veranderd!' 'Oh!', zei Herr K. en verbleekte.' Verandering – daar is het de dialecticus Bertolt Brecht om te doen. En een van de dingen die Brecht wilde veranderen was een literair genre als de Kalendergeschiede, dat midden twintigste eeuw verworden was tot een vehikel van de kleinburger, door ze een andere invulling te geven en ze daardoor op een hoger niveau te tillen. Tegelijk was zijn keuze voor de Kalendergeschiede een statement tegen het gebruikelijke vooroordeel als zou deze esthetisch van minderwaardige kwaliteit zijn.

Wat Brecht evenwel het meest van al interesseerde, was

het volkse karakter van de Kalendergeschiede. Nadat het begrip *Volkstum* door de nazi's enkele jaren voordien totaal gecorrumpeerd was, was het voor Brecht van essentieel belang dat deze term een nieuwe invulling kreeg. Brecht had het in deze context ook over de 'wijsheid van het volk'. Daarmee bedoelde hij geen idyllische idealisering van de 'kleine man'; Brecht was ervan overtuigd dat het 'volk' aan een realiteit is blootgesteld waarvan de bourgeoisie en de intellectuelen weinig notie hebben.

Om dit soort realiteiten weer te geven koos Brecht voor de format van het kalenderverhaal, dat van oudsher over en voor het volk was geschreven. Een van de acht gedichten die Brecht in *Kalendergeschichten* heeft opgenomen is 'Fragen eines lesenden Arbeiters': Wie bouwde het zevenpoortige Thebe? / In de boeken staan de namen van koningen. / Hebben de koningen de rotsblokken aangesleept? Brecht focuste, Hebel achterna, niet op de grote mannen van de geschiedenis, maar op de kleine luiden; ofte *Geschichten zur Geschichte* – verhalen van kleine mensen tegen de achtergrond van de grote geschiedenis.

Waar de traditionele Kalendergeschiede vooral wordt gekenmerkt door de hiërarchische verhouding tussen onderwijzende auteur en passieve lezer, is er bij Brecht sprake van tweerichtingsverkeer. Geen indoctrinatie van leerstellingen en tutti kwanti, wel de handelingsgeoriënteerde verwerking van het aangeboden materiaal. Want daar was het Brecht – ook in zijn toneelwerk en zijn poëzie – uiteindelijk om te doen: de lezer tot actie bewegen.

KANNITVERSTAN, BRONZEN BEELD VAN ROLAND MARTIN IN TUTTLINGEN – FOTO: ROLAND HELNISCH

Und jetzt?

De Duitse parapsycholoog Hans Bender omschreef het kortverhaal ooit als 'het kalenderverhaal van deze tijd'. Bender, in de jaren veertig nog medewerker van de *SS-Ahnenerbe*, heeft tijdens zijn leven veel onzin uitgekraamd, maar hij heeft wel gelijk wanneer hij aangeeft dat de Kalendergeschiede haar beste tijd heeft gehad. Het dialogische, het volkse en het didactische – om het bij die drie kenmerken te houden – passen niet meer bij onze tijd en zijn voor het kortverhaal van ondergeschikt belang. Hoewel het vaak om niet meer dan een 'label' gaat, zijn er toch nog altijd Duitstalige auteurs die zich op de traditie van de Kalendergeschiede beroepen. Dit heeft alles te maken met Hebel. Zonder hem zou het kalenderverhaal even onbeduidend zijn als in pakweg het Engelse of Nederlandse taalgebied.

Zo bundelde Botho Strauss in *Mikado* (2006) eenenveertig korte, in een – voor zijn doen – eenvoudige stijl geschreven verhalen over gewone mensen die hij het predicaat 'kalenderverhalen' meegaf. Ideologisch gezien uit een totaal andere hoek dan bijvoorbeeld Brecht komend, speelt hij op een

subtiel manier met de moralistische eigenschappen van het traditionele Kalenderverhaal en strooit hier en daar met intertekstuele verwijzingen. Zoals in het ultakorte *Rückkehr*, waarin een bakker na vijftienvintig jaar én een succesvolle carrière als zakenman in Mexico, naar zijn verpauperde vrouw terugkeert. Hebels 'Unverhofftes Wiedersehen' is niet veraf. Heel mooi ook is *Dezember* (2010), een prestigieuze samenwerking tussen schrijver Alexander Kluge en kunstenaar Gerhard Richter. Beide heren werden geboren in februari 1932 – twee *Zeitverwandte* die de vorige eeuw met verschillende ogen bekeken. Eind 2009 ontmoetten ze elkaar in het Zwitserse Sils Maria. Het resultaat van hun ontmoeting is een boek met 39 foto's van Richter en 39 chronologisch geordende kalenderverhalen van Kluge. Rode draad is de tijd die de twee heren op leeftijd in een overweldigende natuur overvalt: 'Was ist das: 'Zeit?' – Es sind die TRENNER zwischen den Zeiten, auf die es ankommt, also Jahreswechsel, Wechsel von Tag und Nacht, nach Generationen und Lebensläufen: Zeit, sich zu fürchten; Zeit, zu lieben.'

Het laatste woord laat ik graag aan Johann Peter Hebel – tot nader order nog steeds de meest prominente vertegenwoordiger van het genre. Hebel heb ik leren kennen via een DDR-uitgave die ik midden jaren negentig in een Leipzigs antiquariaat kocht. Eigenlijk was ik toen op zoek naar de toneelauteur Christian Friedrich Hebbel (met dubbele b). Hebel – met enkele b – belandde nogal snel op een achterafplank van mijn bibliotheek. Tot ik veel later W.G. Sebalds *Logis im Landhaus* (1998) las.

De bundel opent met het Hebel-essay 'Es steht ein Komet am Himmel' – Sebalds liefdesverklaring aan een van de *outsiders* van de Duitse letteren. Daarin haalt hij onder meer 'Kannitverstan' aan. In dit kalenderverhaal bezoekt een jonge handwerker uit het Württembergse Tuttingen de stad Amsterdam. Wanneer hij – onder de indruk van de schoonheid van een grachtenhuis – aan voorbijgangers naar de eigenaar vraagt, is hun antwoord 'Kannitverstan' ('kan ik niet verstaan'). Even later komt hij een lijkstoet tegen. Op zijn vraag wie de overledene is, luidt het antwoord opnieuw 'Kannitverstan'.

Dit ontlokt bij hem de volgende reactie – een *memento mori* dat perfect de schoonheid en misschien wel de essentie van het kalenderverhaal samenvat. Hebel (in de vertaling van Ria van Hengel): "Arme Kannitverstan, wat heb je nu over van al je rijkdom. Niet meer dan wat ik eens van mijn armoe ook zal krijgen: een doodshemd en een linnen doek, en van al jouw mooie bloemen misschien alleen maar één takje rozemarijn op mijn koude borst, of een takje wijnruit." ■